

*Дмитро Никитенко,
магістрант II курсу
історичного факультету
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини*

**СПРОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ «СВІТОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»
В ТУРКЕСТАНСЬКОМУ КРАЇ ТА ІНШИХ КРАЇНАХ СХОДУ
НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.**

Після захоплення більшовиками влади у жовтні 1917 р. Росія приступила до реалізації плану поширення радянської влади у світі за допомогою заснованого у 1919 р. III (Комуністичного) Інтернаціоналу. Метою визначили створити Всесвітню Федеративну Республіку Рад. Важливим завданням було поширити радянську владу на постімперському просторі, де крім європейських проживали і народи Середньої Азії та Закавказзя. Згодом виникла ідея поширити радянську владу й у інших країнах Сходу.

Історично-генетичний підхід до вивчення історії цих спроб Російської держави в 1918 – першій половині 1920-х рр. дає можливість побачити певну спадковість у її діяльності у різні історичні епохи. Актуальність дослідження полягає у спробах зрозуміти ідеологію більшовизму і знайти подібне в ідеології сучасної Російської Федерації.

Метою роботи є показати спроби більшовицького керівництва радянської Росії реалізувати ідею «світової революції», показати складний шлях встановлення радянської влади в Туркестанському краї та інших країнах Сходу.

Основним об'єктом цієї політики стало Закавказзя і Туркестан, до складу якого входили території таких сучасних держав, як Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан та Казахстан, а також Сінцзян-Уйгурський автономний округ Китаю, тюркомовні регіони півдня Сибіру, а також північ Афганістану та Ірану [10]. Туркестан поділявся на Західний (Російський), що співпадав з сучасним регіоном Центральної Азії, Східний (Китайський) та Південний (північна частина Афганістану та Ірану) [16].

Підстави для реалізації планів поширення «світової революції» на Схід були очевидними, оскільки вже після жовтневого перевороту в Росії і до кінця 1917 р. на більшій частині Туркестанського генерал-губернаторства було встановлено радянську владу. Проте робилися спроби встановлення нерадянської влади. Зокрема, у Коканді (Ферганська долина) представники національної буржуазії та духовенства в союзі з місцевими меншовиками та есерами, об'єднаними силами білогвардійських загонів та збройних формувань місцевого лідера Іргаша зібрали з'їзд своїх

представників та проголосили Кокандську автономну республіку у складі Росії. Однак, ця республіка проіснувала недовго. У лютому 1918 р. загони Іргаша були розгромлені Червоною гвардією, і автономія була знищена.

У січні 1918 р. відбувся четвертий з'їзд рад Туркестану в Ташкенті, який проголосив Туркестанську автономну республіку і сформував Раду народних комісарів Туркестану. Проте деяка частина мусульман-членів Російської комуністичної партії Туркестану дотримувалася ідеї створення в Середній Азії об'єднаної та незалежної держави, але з осені 1920 р. в перейменованій Комуністичній партії Туркестану вже переважали прихильники лінії Москви.

Розвиток подій у Середній Азії після встановлення радянської влади в її північних частинах був тісно пов'язаний зі станом справ у сусідніх Ірані та Афганістані, а також з захопленням Англією Туркестану та Закавказзя [15].

На початку Схід не вкладався у теорію світової революції, адже згідно з переконаннями творців марксистського революційного вчення, пролетарські революції могли відбутися лише у промислово розвинутих країнах, у яких було достатньо революційного матеріалу – пролетаріату. А в країнах Сходу його фактично не було [14, с. 52]. Тому до початку заснування III Інтернаціоналу Російська комуністична партія (більшовиків) в основному проводила превентивну роботу. Зокрема, мало місце залучення мусульманського населення Середньої Азії в систему Рад, робота з турецькими військовополоненими, створення у 1918 р. мусульманської комуністичної партії.

Протягом першого етапу спроб експорту революції (1918–1920 рр.) в країні Європи більшовики Росії через III Інтернаціонал звертали свою увагу і на країни Сходу. Більшість дослідників схильні вважати, що Східне питання було поставлене вже у 1920 р. Зокрема, Ю. А. Балашов вважає, що вирішення Східного питання розпочалося з моменту створення Близькосхідного бюро у 1920 р. [1, с. 346]. З ним погоджується і дослідник А. Ю. Ватлін, який наводить пропозицію В. Леніна втягнути у політику трудящих Сходу, від яких залежить доля західної цивілізації [3, с. 143].

На думку дослідника І. А. Суздальцева, тактика III Інтернаціоналу зазнала деяких змін у другій половині 1919 р. після серії невдач у здійсненні пролетарських революцій у розвинутих країнах Європи. Л. Троцький висунув несподівану геополітичну концепцію і запропонував звернути увагу на східний вектор світової революції: «Шлях на Париж і Лондон через міста Афганістану, Пенджаба, Бенгалії». Він заявляв про необхідність перенести маршрут світової революції на Схід, на Заході укласти мирні договори з малими державами для створення тимчасового буфера між Європою і Радянською Росією, а на Уралі або в Туркестані створити штаб Азіатської революції [6, с. 174].

Лідери РКП(б), які домінували в III Інтернаціоналі, прийняли рішення серйозно звернути увагу на Схід як допоміжний бастион у здійсненні світової революції. Про посилення уваги до Сходу свідчить виділення Комінтерном за запитом члена Виконкому Я. Берзіна 20 млн франків для забезпечення ефективної роботи на Сході. А у серпні 1919 р. Політбюро ЦК РКП (б) разом з повноваженнями представника РФСРР на Далекому Сході дало В. Д. Віленському-Сибірякову інструкції зі здійснення завдань «пробудження свідомого руху широких мас Далекого Сходу до звільнення». Про залучення у революційну роботу свідчить також залучення представників Сходу до роботи Конгресів III Інтернаціоналу.

Були внесені зміни в організаційну структуру III Інтернаціоналу: 11 грудня 1919 р. створено Східний відділ Виконкому, а 5 липня 1920 р. – Туркестанське бюро Виконкому. У Ташкент були призначені три довірених особи Виконкому для проведення там конкретної роботи [14, с. 55].

Проте, лідер більшовицької партії В. І. Ленін ще не бачив достатніх політико-ідеологічних та економічних умов боротьби за соціалістичні революції і радив поки-що сприяти розвитку буржуазно-демократичного визвольного руху народів Сходу. Його підтримали голова Виконкому Комінтерну Г. Зинов'єв, і представники країн Сходу (член Комуністичної партії Кореї Пак Дін Шунь, лідер Комуністичної партії Індії М. Рой, член Виконкому Комінтерну від Персії А. С. Султан-Заде), які на сторінках журналу «Коммунистический Интернационал» зазначали, що здійснення комуністичних революцій найближчим часом не є можливим [14, с. 57].

Завдання поширення радянської влади були ускладнені ще й тим, що після завершення Першої світової війни війська Великобританії окупували Афганістан, Китай, Персію і значну частину Туреччини, а потім згідно англо-французьких домовленостей про розподіл сфер впливу – ще й Туркестан і Закавказзя, які раніше були у складі Російської імперії і на них претендувала сама радянська Росія [6, с. 172]. Тому, щоб здобути перемогу у протистоянні з Великою Британією, більшовики вирішили збройним шляхом відібрати «свої» території і рішуче послабити позиції Англії в Персії та Індії. Один з лідерів РКП(б) Л. Б. Троцький закликав «...негайно вибрати можливу лінію удару і <...> нанести удар» [9, с. 364].

У результаті успіхів Червоної Армії на східному напрямку для визначених цілей більшовики створили Туркестанський фронт і взялися формувати військові частини для походу в Індію для організації там повстання.

На цьому шляху були певні досягнення. Так, у лютому 1919 р. в Афганістані відбувся революційний переворот і до влади прийшов прихильник панісламізму Аманулла-хан, відразу ж проголосивши

незалежність країни. Уряд радянської Росії визнав незалежний Афганістан і пообіцяв йому військову підтримку в боротьбі з Англією. Лідери III Інтернаціоналу, як і керівництво ЦК РКП(б), намагалися максимально використати Афганістан і перетворити його у плацдарм для походу на Індію. Восени 1919 р. розпочалася дипломатична, а згодом і військова підготовка. Зокрема, у жовтні В. І. Ленін зустрівся з афганською делегацією, яка передала голові Раднаркому лист Аманулли-хана. В. І. Ленін доручив радянським представникам в Кабулі вступити в переговори для укладення дружніх відносин, метою яких «є не тільки зміцнення добросусідських відносин для більшої користі обох народів, а й спільна з Афганістаном боротьба з самим хижим імперіалістом в світі – Великою Британією...» [8, с. 129].

В. І. Ленін пообіцяв надати афганському народу військову допомогу в найширших розмірах [8, с. 130]. Вже 16 жовтня 1919 р. він доручив одному із керівників Туркестану Ш. Еліаві «поспішно створити хоча б маленьку, але самостійну базу, робити патрони (станки надсилаємо), ремонтувати зброю і військове спорядження, добувати вугілля, нафту, залізо, знайти «відданих людей», встановити «архіконспіративні» міцні зв'язки з південними країнами «через Індію і через Персію» [13, с. 29].

Через короткий строк на II-му Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу (листопад 1919 р.) було прийнято рішення про «створення східної інтернаціональної Червоної Армії». Для ведення організаційної роботи в сусідніх з Туркестаном країнах 23 грудня 1919 р. була створена Рада інтернаціональної пропаганди на Сході, підпорядкована III (Комуністичному) інтернаціоналу і ЦК РКП(б). Виконавче Бюро Ради мало завдання поширити агітацію через Афганістан до кордонів Британської Індії. З цією метою створювалися відділення ради у прикордонних з Афганістаном районах, а у містах Газні і Кандагарі були відкриті консульства, які мали здійснювати комуністичну пропаганду на Індію [12, с. 30–31]. Передбачалося також створення на території Афганістану «індійської революційної армії», яка мала вступити в Індію і там проголосити незалежний радянський уряд на індійській землі [11, с. 24–35].

В Афганістан з таємним дорученням був направлений агент Джемаль-паша для реорганізації афганської армії і підготовки її до вступу в Індію. Було розроблено план вторгнення з афганської території «революційної наступальної армії» в кількості 25 тис. осіб, набраних із представників незалежних племен індійсько-афганської прикордонної смуги, а також серед індійських емігрантів на афганській території. На радянсько-афганському кордоні зосереджувалися зброя і військове спорядження для цієї армії, командні посади в ній мали зайняти радянські військові. Частини Червоної армії мали бути готовими прийти на допомогу

революційним силам, які діяли в Індії [11, с. 30].

Проте, плани експансії в Індію не були реалізовані, оскільки не вдалося зібрати необхідну кількість військ, зброї і спорядження для вторгнення в Індію.

Радянська Росія одночасно продовжувала військову операцію щодо захоплення Бухарського емірату, де розпочалася революція. Ревком звернувся до Виконкому Комінтерну і уряду Радянської Росії за військовою підтримкою, яка згодом була надана. Уже в кінці грудня 1919 р. частини Червоної Армії спільно з хівинськими революційними загонами приступили до захоплення території. У лютому 1920 р. хівинський хан зрікся престолу, а у квітні 1920 р. була утворена Хорезмська народна радянська республіка [7, с. 174–175]. Ці події загострили відносини між Москвою і Кабулом. Афганське керівництво виходило зі своїх панісламістських претензій і мріяло приєднати мусульманські народи Туркестану (Бухарського емірату і Хівинського ханства), а Комінтерн не збирався поступатися у цьому питанні. Також мало місце покращення відносин Афганістану з Англією і саме у цей час розпочалися англо-радянські торгівельні переговори, дуже важливі для радянської Росії.

Якийсь час радянська Росія виношувала плани радянізації Афганістану збройним шляхом через створення «Всетуркменської республіки», до складу якої мали увійти північні регіони Афганістану [2, с. 248].

Радянська Росія шукала союзників і в країнах Далекого Сходу. Комуністичний інтернаціонал став провідником цієї політики, своєрідним промоутером, який займався підготовкою і здійсненням революцій за кордоном і мав потужний розвідцентр [4, с. 2]. Ставка була зроблена на корейських революціонерів, які проживали в умовах жорстокого гніту у Маньчжурії і боролися з японськими колонізаторами [4, с. 4–6]. Одним з напрямків діяльності Комінтерну була робота в Китаї, де під впливом революції в Росії посилювалися революційні виступи.

Набагато успішнішою була спроба за участі спецслужб III Інтернаціоналу, партійних спецслужб і військової розвідки радянізувати дві провінції – Хорасан і Гілян. Коли з боку радянського Азербайджану підійшли війська Червоної Армії, у визволеному м. Решт була проголошена Гілянська Радянська республіка на чолі з Кучок-ханом.

Зі сходу почала діяти Туркестанська комісія ВЦВК і РНК РРФСР, яка встановила контакт з лідером місцевих повстанців, курдом Ходоу. Саме через цю провінцію, що мала важливе стратегічне розташування, пролягали найкоротші шляхи із Закаспійській області до Тегерану і Перської затоки, а від узбережжя Каспійського моря і лінії Середньоазіатської залізниці – до західного кордону Афганістану і потім в Індію [13, с. 36–37].

В травні 1920 р. було досягнуто згоди про надання Ходоу військової допомоги [5, с. 144]. Проте, у серпні 1920 р. повстанці Ходоу зазнали поразки від урядових військ і революція в Хорасанській провінції безславно закінчилася [13, с. 37].

Більших успіхів було досягнуто в провінції Гілян, де Кучук-хан проголосив створення Перської Радянської Соціалістичної Республіки. Ф. Раскольніков, який таємно керував повстанням, сприяв утворенню тимчасового революційного уряду, революційної військової ради, до якої увійшли під прикриттям російські комуністи Абуков і Кожанов [2, с. 131, 133]. У серпні 1920 р. розпочався похід на Тегеран. Однак, він зазнав поразки у протистоянні з перською армією і зрештою капітулював. Протягом серпня-вересня було придушено повстання у Хорасані і Гебрізі.

У 1921 р. в Персії у результаті перевороту до влади прийшов Сеїд Зія Ед-Дін, що влаштувало радянську Росію. Хоча ще довгий час її керівництво виношувало плани експорту революції у цю та інші країни Сходу.

У березні 1921 р. між Великою Британією і радянською державою було підписано торговельний договір. Радянська Росія відмовилася від революційної війни у цьому регіоні і це призвело до зміни тактики і стратегії III Інтернаціоналу в країнах Сходу.

Проте, у Середній Азії вдалося встановити радянську владу. У квітні 1921 р. було прийнято рішення про розподіл території колишнього Туркестанського генерал-губернаторства на дві адміністративні одиниці у складі РРФСР: на його південно-західних землях та в Закаспії було створено Туркменську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, на решті – Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку [15]. Щодо інших східних країн, то мала місце відмова більшовицького уряду від революційних авантур III Інтернаціоналу і переорієнтація на мирне співробітництво з національними урядами та антиімперіалістичними рухами Азії.

Отже, країни Сходу в політиці III Інтернаціоналу в 1919–1920-х рр. займали досить значну роль. Радянська Росія при сприянні Комінтерну домоглася встановлення радянської влади на Закавказзі і Середній Азії. Робилися значні спроби здійснити експорт революції в Афганістан і з нього перенести її в Індію. Більш вдалими були спроби здійснити революцію в північних провінціях Персії, але і вони зазнали поразки.

Список використаних джерел

1. Балашов Ю. А. Структура и деятельность аппарата ближневосточной политики Коминтерна. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Международные отношения, политология, регионоведение.* 2004. № 1. С. 346–360.

2. Большевистское руководство. Переписка. Москва, 1996. 423 с.
3. Ватлин А. Ю. Коминтерн: идеи, решения, судьбы. Москва: РОССПЭН, 2009. 376 с.
4. Гайкин В. А. «Экспорт революции» в Маньчжурию в 1917–1925 гг. *Видеонаука*. 2016. № 3. С. 1–6.
5. Генис В. Л. Попытка «советизации» Хорасана в 1920 г. *Вопросы истории*. 1996. № 5–6. С. 141–153.
6. Емельянова Е. Н. Политика большевистского руководства по отношению к Германии. *Научный диалог*. Москва, 2018. № 4. С. 227–239.
7. Емельянова Е. Н. Политика Советской России по отношению к странам Среднего Востока в начале 20-х гг. XX века. *Научный диалог*. Москва, 2016. № 5. С. 171–185.
8. Коминтерн и Восток. Критика критики. Против фальсификации ленинской стратегии и тактики: сборник статей. Москва: Прогресс, 1978. 471 с.
9. Краснов В. Г., Дайнес В. О. Неизвестный Троцкий. Красный Бонапарт. Документы. Мнения. Размышления. Москва, 2000. 510 с.
10. Мураталиева Н. История возникновения понятия «Центральная Азия». URL: <http://www.esttime.ru/reganalitic/1/193/html>] (дата звернення: 02.11.2021).
11. Панин С. Б. «Советская угроза» Британской Индии: афганский плацдарм (20-е годы XX в.). *Восток*. 2001. № 6. С. 24–35.
12. Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943. Документы. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2004. 960 с.
13. Сидак В. С., Козенюк В. А. Революцию назначить...: Экспорт революции в операциях советских спецслужб. Київ: Генеза, 2004. 248 с.
14. Суздальцев И. А. Проблема «Запад-Восток» в политике Коминтерна в 1919–1920 гг. URL: https://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2020/10/22/ist._i_ist._pamyat_vyp._20_2020_maket1.pdf (дата звернення: 23.04.2021).
15. Установление советской власти на территории Туркестанского края. Системная история международных отношений: в 4-х т. Т. 1: События 1918–1945. URL: <http://www.obraforum.ru/lib/book1/index.htm> (дата звернення: 2.11.2021).
16. Цапко О. М. Проблема цивілізаційного вибору пострадянських країн Центральної Азії в умовах глобалізації. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4609/1/Problema%20tsyvilizatsiino%20vyboru%20postradianskykh.pdf> (дата звернення: 02.11.2021).